

SOBRE PEDRES I MESTRES. UNA APORTACIÓ DOCUMENTAL A LA HISTÒRIA DE L'ARQUITECTURA SETCENTISTA DE LA CIUTAT DE TORTOSA

Jacobo Vidal Franquet

Malgrat la important revifalla que en els darrers anys han experimentat els estudis històrics, entre els quals cal incloure els d'història de l'art, centrats en l'antic bisbat, l'antic terme i la ciutat mateixa de Tortosa, avui encara resulta relativament escàs el coneixement que tenim tant dels materials de la construcció com dels mestres que van construir en aquest territori durant les èpoques medieval i moderna.¹ Aquest breu estudi, basat en un únic document,² pretén ser, simplement, una petita aportació a la història de l'arquitectura setcentista tortosina, i pretén ser-ho en els dos vessants esmentats abans: el dels materials de la construcció i el dels mestres.

-
1. Des que aquest treball va ser redactat originalment, han aparegut dues importants aportacions en aquest camp: la tesi doctoral de Victòria Almuni, que versa sobre la construcció medieval de la seu de Tortosa i que encara no m'ha estat possible de consultar, i la tesi doctoral de Yolanda Gil Saura, a qui agraeixo profundament que m'hagi facilitat les proves del llibre que és el resultat de la condensació del seu estudi (*Arquitectura barroca en Castellón: los territorios valencianos de la antigua diócesis de Tortosa*, Castelló, 2003) abans que aquest surti definitivament a la llum.
 2. Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre (AHCTE), fons de l'Ajuntament de Tortosa, Llibre de Provisions (Acords), 98, f. 18v-20r, 15 de març de 1730. Cfr. apèndix documental. Agraeixo al senyor Albert Curto, director de l'AHCTE, que m'hagi facilitat el coneixement d'aquesta notícia.

LA PEDRA EN LES CONSTRUCCIONS TORTOSINES. ALGUNES DADES

Està demostrada la diversitat de canteres emprades en les construccions tortosines, però, fet i fet, la pedra de Vinebre, la de Riba-roja i, especialment, la de Flix, són les que predominen en l'obra medieval de la seu de Tortosa, que és l'edifici més estudiat d'entre els existents en el territori començat a bastir als segles del gòtic. Victòria Almuni ha explicat clarament quin era el camí, quins eren els costos aproximats i, en definitiva, quins eren els mecanismes que feien arribar el material des de les pedreres, Ebre amunt, fins a peu d'obra.³ Amb els coneixements que a hores d'ara posseïm, hem de pensar que, generalment, en els altres grans edificis construïts a la ciutat amb pedra, també havien de ser Vinebre, Riba-roja i, sobretot, Flix els orígens habituals del material.

Tanmateix, s'ha de tenir en compte que coneixem altres orígens i altres materials emprats a la ciutat, com ara la pedra de Girona,⁴ la de Mallorca,⁵ la de Camp-redó⁶ i, segons el canonge Matamoros, la de les pedreres tortosines de la Carroba i Tamarit.⁷ D'altra banda, se sap que en un moment indeterminat del segle XV el capítol de la seu de Barcelona va demanar llicència al Consell del municipi de Tortosa per extreure pedra del terme d'aquesta ciutat amb la intenció de construir la capella de les fonts baptismals de la catedral barcelonina.⁸

-
3. V. ALMUNI, *L'obra de la Seu de Tortosa (1345-1441)*, Tortosa, 1991, *passim*, especialment p. 107-111 i 135-138. Com he dit a la nota 1, encara no se m'ha permès consultar la tesi doctoral de Victòria Almuni, llegida el mes de maig de 2003, però és probable que en aquest treball apareguin noves dades i anàlisis sobre la relació de les canteres del territori amb la fàbrica de la seu de Tortosa.
 4. Encara avui es conserven peces d'aquest material al Palau Episcopal de Tortosa.
 5. Consta que s'empra material d'aquesta procedència en la construcció del recinte emmurallat de la ciutat.
 6. Per exemple, en les reparacions del castell que es van fer durant la segona meitat del segle XV. Cfr. AHCTE, fons de l'Ajuntament de Tortosa, registre 1690 [en paper].
 7. J. MATAMOROS, *La catedral de Tortosa*, Tortosa, 1932, p. 21.
 8. AHCTE, fons de l'Ajuntament de Tortosa, registre 2659 [en paper]. F. PASTOR I LLUÍS, «Las canteras de Tortosa», *La Zuda* (Tortosa), núm. 87 (1920), p. 159, data el document de l'any 1490, i J. H. MUÑOZ I SEBASTIÀ i S. J. ROVIRA, «La indústria del jaspi de Tortosa a l'Edat Moderna (segles XVI-XVII)», *Nous Col·loquis* (Tortosa), núm. 1 (1997), p. 39, parlen de demanda de jaspi. Ni una cosa ni l'altra, però, semblen completament plausibles, perquè el document no està datat i no parla de jaspi, i també perquè l'esmentada capella de les fonts baptismals de la catedral de Barcelona es va construir al començament del segle XV, no pas al final, i no es va construir amb jaspi. Sobre aquesta capella, cfr.

Poc més tard, a partir del segle XVI, però especialment al XVII, es desenvolupa amb força la utilització del jaspi tortosí de les pedreres de la Cinta i dels Valencians, que ja havia estat emprat durant els segles anteriors, tot i que d'aquesta època no es tenen, en general, dades precises. El jaspi tortosí, a banda d'omplir part de la construcció de la catedral en l'època moderna,⁹ va arribar, per exemple, a diverses fàbriques de Barcelona, Madrid, Nàpols, Roma, San Lorenzo de El Escorial, Saragossa, Torredembarra i València.¹⁰ El problema principal que presentava aquest material per a l'erecció de grans estructures era el seu preu elevat; ho era tant, que el cost de construir la sagristia nova de la seu de Tortosa amb jaspi de la Cinta, segons el peritatge del mestre de l'obra, Antoni Ferrer, fet l'any 1773, hauria estat de 20.500 lliures, mentre que el cost de la seua construcció amb pedra de Camp-redó s'estimava en 9.500 lliures.¹¹ La sagristia, evidentment, va ser obrada amb pedra de Camp-redó.

Justament, se sap que la pedra d'aquesta darrera pedrera, la de Camp-redó, juntament amb la de Mianes, ambdues properes a la ciutat, la primera al marge esquerre de l'Ebre, la segona al seu marge dret, van ser emprades habitualment en la construcció de la seu tortosina durant el segle XVIII.¹²

UNA VALORACIÓ DE LA QUALITAT I EL COST DE LES PEDRES DE LA REGIÓ DE TORTOSA

En aquest punt, trobem que cap a l'any 1730, després de la Guerra de Successió i de l'establiment i l'organització d'un important cos d'enginyers a Catalunya, lligat a la nova monarquia i dedicat especialment a «crear una infraestructura tècnica, arquitectònica y espacial que permitiera un

M. R. TERÉS, «Una nova aportació a l'obra d'Antoni Canet», a *D'Art*, vol. 8-9, Barcelona, 1983, p. 201-204; M. R. TERÉS, «Obres del segle XV a la catedral de Barcelona», a *Lambard*, vol. VI, Barcelona, 1994, p. 389-413.

9. En aquest sentit, el canonge Matamoros dedica al jaspi un capítol de la seua monografia sobre l'edifici: J. MATAMOROS, «La invasión del jaspe en la Catedral», a J. MATAMOROS, *La catedral*, p. 134-136.

10. Cfr. J. MATAMOROS, *La Catedral*, p. 134-135; J. H. MUÑOZ I SEBASTIÀ i S. J. ROVIRA, «La indústria del jaspi», p. 33-55. Pel que fa a Saragossa, cfr. A. SAN VICENTE, *Canteros y obras de cantería del Bajo Renacimiento en Zaragoza*, Saragossa, 1994, doc. 86, 92 i 94.

11. J. MATAMOROS, *La Catedral*, p. 79.

12. J. MATAMOROS, *La Catedral*, p. 77 i 79.

seguro control territorial por parte de la Corona»,¹³ s'estan construint els nous quarters militars de la ciutat de Tortosa. El material emprat és la pedra de Camp-redó. Amb l'obra encetada, el seu responsable, l'enginyer Juan Amador Courten, demana a l'Ajuntament tortosí «más piedras grandes para esculpir las armas del rei, i no hallándose en estos parajes cosa a propósito», és a dir, com que troba que la pedra de Camp-redó no és apta per a la talla, exigeix al consell municipal que mani tallar pedra a Flix i la transporti a peu d'obra. Llavors, el consistori, segurament tenint en compte l'alt cost que suposa el tall de la pedra i, sobretot, el seu transport, decideix consultar el mestre d'obres de la seu, Roc Xambó.

Xambó, amb més de vint anys d'experiència en les obres de la catedral i amb el prestigi guanyat a les obres de la Ciutadella de Barcelona, explica llavors que tant la pedra de Camp-redó, que està sent emprada en la construcció dels quarters, com també la de la pedrera de Mianes, són «a propósito para trabaxar de talla i, a més, en su juhizio de mejor calidad que la de Flix», ja que aquesta darrera «sujeta al salobre» i, consegüentment, es desgasta amb rapidesa, cosa que no succeeix amb les pedres de Camp-redó i Mianes. L'únic avantatge de la pedra de Flix és que és més tova, la qual cosa facilita el treball del pedrapiquer. Però, continua Xambó, la de les altres dues pedreres també es pot tallar (això sí, «con algún trabajo más»), com hem vist no presenta l'inconvenient del desgast i, finalment, resulta més barata a causa de l'escassa distància que hi ha entre les pedreres i la ciutat.

Un cop acabada la relació del mestre Roc Xambó, el consistori municipal decideix ràpidament que s'empri pedra de Camp-redó i Mianes per esculpir les armes del rei en els nous quarters i pren les mesures oportunes.

ELS MESTRES I LES OBRES. JUAN AMADOR COURTEN I ELS QUARTERS MILITARS DE LA CIUTAT DE TORTOSA

L'acord municipal esmentat del 15 de març de 1730, a més d'aquesta informació sobre la pedra i les pedreres emprades habitualment en la cons-

13. J. M. MUÑOZ, *Los ingenieros militares de Flandes a España (1691-1718)*, Madrid, 1993, p. 300. Sobre els enginyers militars a Espanya, cfr. també H. CAPEL, J. E. SÁNCHEZ i O. MONCADA, *De Palas a Minerva: La formación científica y la estructura institucional de los ingenieros militares en el siglo XVIII*, Barcelona i Madrid, 1988.

trucció a la ciutat de Tortosa, informa també sobre els mestres i les obres. En primer lloc, manifesta que l'enginyer responsable de la construcció dels quarters militars¹⁴ de la ciutat és, en aquell moment, Juan Amador Courten.¹⁵

Amb el coneixement d'aquesta dada, cal concloure que molt possiblement aquest personatge, que va treballar a Hispanoamèrica des del 1732 i sembla que des del 1737 va tornar a estar a Espanya, concretament a Ciudad Rodrigo,¹⁶ va ser, a partir del 1728, el successor d'Andrés de los Cobos en el càrrec d'enginyer militar de la plaça de Tortosa, quan De los Cobos, que també havia signat dos projectes per als quarters de la ciutat (1725 i 1728),¹⁷ va esdevenir enginyer en cap de la plaça de Barcelona i, poc després (1729-1730), va ocupar, bé que interinament, el comandament dels enginyers militars de tot Catalunya.¹⁸

Pel que fa als quarters, cal dir que el seu bastiment al Sitjar tortosí s'ha d'emmarcar en un programa més ampli de construcció de quarters militars endegat l'any 1724 pel nou ministre de la Guerra, el marquès de Castelar, programa que, fet i fet, reprenia una iniciativa dissenyada el 1717 per Pròsper de Verboom.¹⁹

D'altra banda, cal replantejar, com a mínim en part, l'autoria i la cronologia de l'obra dels quarters: segons l'abans citat M. A. Baila, el projecte que finalment va reeixir va ser el de l'enginyer Miguel Marín, envers l'any 1739.²⁰ El fet, però, és que el 1730 ja s'estava buscant pedra per tallar les armes del rei, la qual cosa significa, al meu entendre, que en aquell moment l'obra havia d'estar força avançada i que, com de fet escriu el

14. Sobre el bastiment dels quarters militars de Tortosa, cfr. M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa: Evolució de l'espai urbà*, Vinaròs, 1999, p. 260-264.

15. Segons M. A. BAILA (*La ciutat de Tortosa*, p. 260), Courten va signar un projecte dels quarters el 13 de gener de 1729. La seua direcció dels treballs en el període 1728-1730, sense especificar-ne la font documental, ja era citada per R. VERGÉS, «Una visita als quartels de S. Francisco», *La Zuda* (Tortosa), núm. 20 (1914), p. 8-13, esp. p. 10. Trobareu un apunt biogràfic d'aquest personatge a H. CAPEL *et alii*, *Los ingenieros militares en España. Siglo XVIII*, Barcelona, 1983, p. 127-128.

16. H. CAPEL *et alii*, *Los ingenieros militares*, p. 127-128.

17. M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa*, p. 260.

18. Cfr. C. MARTINELL, *Monumenta Cataloniae*, vol. XI, *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya*, Barcelona, 1961, p. 107; M. ARRANZ, *Mestres d'obres i fusters: La construcció a Barcelona en el segle XVIII*, Barcelona, 1990, p. 120.

19. Cfr. J. M. MUÑOZ, «Los cuarteles de Barcelona durante el reinado de Felipe V. Una responsabilidad constructiva compartida», a *Tiempo y Espacio en el Arte: Homenaje al profesor Antonio Bonet Correa*, Madrid, 1994, p. 707-732, esp. p. 716.

20. M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa*, p. 262-263.

mateix Baila, l'any 1739 «les obres estarien ja bastant avançades i aquest seria el disseny definitiu».²¹ Potser, per fer-ho més entenedor, refarem la frase i direm que el projecte de Marín pareix que va ser, *simplement*, el disseny definitiu. Segons Ramon Vergés Paulí, però, l'obra no va ser definitivament lliurada a les autoritats militars fins el 23 de març de 1750.²²

ELS MESTRES I LES OBRES. ROC XAMBÓ I EL FRIS DE LA FAÇANA DE LA SEU DE TORTOSA

Més interessant és, però, la informació que l'acord municipal esmentat dona sobre Roc Xambó,²³ ja que aquest mestre, en la relació que fa sobre la qualitat de les pedres de Flix, Camp-redó i Mianes, al·ludeix a la seua experiència directa en el treball amb aquests materials i, per tant, parla d'obres que ha construït, o bé conjuntament amb el seu pare, el mestre Josep Xambó,²⁴ o bé en solitari. Aquest personatge, de passada direm que també és interessant per la seua curiosa condició d'austriacista desterrat de Tortosa per les autoritats borbòniques i, tanmateix, actiu en la construcció

21. M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa*, p. 262.

22. Cfr. R. VERGÉS, «Una visita als quartels», p. 10.

23. Sobre Roc Xambó, que va ser mestre d'obres de la seu de Tortosa entre 1707 i 1755, amb el parèntesi de 1709 a 1718, període en què va estar desterrat per causes polítiques, cfr. J. MATAMOROS, *La catedral*, p. 76-78; M. ARRANZ, *Mestres d'obres i fusters*, p. 515. Especialment per la seua activitat a la part valenciana del bisbat, cfr. Y. GIL, *Arquitectura barroca*. D'origens francesos o vigatans (Gil afirma que aquestes dues versions no necessàriament han de ser del tot contradictòries, atès que aquesta branca de la família Xambó, potser d'origen francès, podia haver treballat a Vic abans de fer-ho a Tortosa), va passar part del període d'exili a Barcelona (1715-1718?), on consta que, juntament amb el mestre tortosí Anton Debon, va participar en la construcció de la línia defensiva exterior de la Ciutadella i en la reparació d'alguns baluards de la muralla de Barcelona. Al bisbat de Tortosa, a banda de l'activitat a la seu i del peritatge que documentem amb aquesta nota, consta que el 7 de desembre de 1719, juntament amb el mestre Míguel Gazafulla, va fer un informe sobre la fortificació del cap del pont (Cfr. M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa*, p. 254), a més d'altres treballs que recull Gil (*Arquitectura barroca*). Un cop recuperat el càrrec de mestre d'obres de la seu, cap al 1719, va seguir vinculat a les obres militars de Barcelona (cfr. J. M. MUÑOZ, «La iglesia de la Ciudadela de Barcelona o Francia y Flandes en la Ciudad Condal del siglo XVIII», *Locvs Amoenvs* (Barcelona), núm. 1 (1995), p. 173-192).

24. Sobre Josep Xambó, que va ser mestre d'obres de la seu de Tortosa entre 1702 i 1707, sempre en col·laboració amb el seu fill Roc, cfr. J. MATAMOROS, *La catedral*, p. 76; Y. GIL, *Arquitectura barroca*.

de diverses obres militars planejades per la nova monarquia: a Barcelona primer i a Tortosa després.

Pel que fa a les novetats que el peritatge de Xambó aporta sobre la seua activitat a la seu de Tortosa, ara es pot afirmar amb suport documental de primera mà que aquest mestre és el responsable de la construcció de la cornisa de la façana principal de la seu de Tortosa, obra «de talla y tantos follaxes», de la clau de volta de la capella del baptisteri,²⁵ contigua a la façana principal, i del llindar de la porta de la sagristia de la capella de la Cinta que dóna al claustre de la catedral.

D'entre els elements esmentats, cal fer una menció especial de la cornisa de la façana principal de la seu,²⁶ obra d'una gran rellevància i, fins a cert punt, polèmica. Val a dir que ja es coneixia (i era òbvia) la participació de Xambó en la façana esmentada: el 1751, per exemple, va acabar la fornícula amb columnes contornejades situada sobre la porta major.²⁷ Però també cal remarcar que el 1730, com expressa ell mateix, la cornisa ja estava feta, «de talla y tantos follaxes», i, per tant, cal matisar la interpretació que tradicionalment s'havia donat a un alçat de la meitat nord de la façana signat pel mestre Antoni Ferrer vers l'any 1755, alçat que va acompanyat de la inscripció següent: «Elevación de la mitad de la fachada de la Santa Iglesia Catedral de Tortosa. El primer cuerpo, portadas y nichos, está hecho conforme está obrado. El segundo cuerpo y campanario está copiado del diseño y original que está dentro de la escribanía del muy ilustre Cabildo. Hecho de manos de Antonio Ferrer, albañil y cantero.»²⁸

25. Aquest document confirma, per tant, que la capella va ser obrada al segle XVIII, malgrat que possiblement va ser dissenyada al segle anterior, com ja sospitava Yolanda Gil, qui afirma que «de la observación de la capilla se deduce que aunque ésta pudo ser trazada a mediados del siglo XVII su construcción fue mucho más tardía, como denota la carnosidad de las ménsulas que soportan el arco de medio punto y la clave en la que corvenguen los nervios decorativos» (Y. GIL, «La iglesia de la Purísima Concepción Victoria de Tortosa, el arquitecto Juan Ibáñez y la arquitectura valenciana del seiscientos», *Nous Col·loquis* (Tortosa), núm. IV (2000), p. 177-190, esp. p. 186. Trobareu un altre document interessant, pel que fa a la situació de la pica baptismal i a un peritatge del mestre fra Anton Falcó, a J. VIDAL, «Una personalitat artística per a Llorenç Reixac», *Materia. Revista d'art* (Barcelona), núm. 2 (2003), p. 287-303, esp. p. 292.

26. Hi ha una panoràmica de la qüestió prou completa sobre aquesta obra a E. ARNAU, *El «Viage de España» d'Antonio Ponz: Tortosa*, 3 vol., Barcelona, 1999, p. 64-74.

27. Cfr. V. ALMUNI i J. LLUÍS, *Sancta Maria Dertosa: Catedral de Tortosa: Guia històrica i descriptiva*, Tortosa, 2000, p. 64.

28. J. MATAMOROS, *La catedral*, p. 62; cfr. també V. ALMUNI i J. LLUÍS, *Sancta Maria Dertosa*, p. 65.

I és que el dibuix de Ferrer, en la part que teòricament reflecteix l'obra ja feta, presenta una cornisa diferent, més senzilla i menys ornamentada que la construïda, i això va portar el canonge José Matamoros²⁹ a considerar que aquest projecte de Ferrer va ser modificat *a posteriori*. Hipòtesi lògica, però, malgrat tot, desencertada, ja que, com hem vist, la cornisa ja estava obrada abans que aquest mestre fes el dibuix la còpia del qual avui es conserva a l'Arxiu Capitular de Tortosa. Possiblement, malgrat que la realitat sempre és complexa, l'explicació, en aquest cas, és ben simple: potser Ferrer no va tenir en compte, a l'hora de fer el seu dibuix, els detalls decoratius, cosa que pot quedar confirmada pel fet que l'ornamentació del fris no és l'únic element del primer cos de la façana que manca en el dibuix de Ferrer i que havia d'haver estat fet ja abans del 1755. Aquest, per exemple, és el cas dels grans gerros de la fornícula central.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Avaluació de la qualitat de les pedres de Flix, Camp-redó i Mianes per part de Roc Xambó, mestre de la seu de Tortosa, davant del consistori municipal i amb motiu de la talla de les armes del rei en els nous quarters militars de la ciutat, obra que dirigeix Juan Amador Courten.

Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, fons de l'Ajuntament de Tortosa, Llibre de Provisions (Acords), 98, f. 18v-20r.

Tortosa, 15 de març de 1730

Haviéndose conferido en Ayuntamiento el señor don Juan Amador Courten, ingeniero de esta plaza, y representado necesitava de/[f. 19r] más piedras grandes para esculpir las armas para los nuevos quarters, y que no hallándose en estos parajes cosa a propósito se haría indispensable dispusiese este Ayuntamiento se mandassen cortar en la villa de Flix, y dispusiese su conducción con la mayor brevedad, acordaron se embía a llamar a Roque Chambó, maestro cantero de la fábrica de la cathedral de esta ciudad, quien puede tener noticia y

29. J. MATAMOROS, *La catedral*, p. 62.

práctica de la calidad de la piedra de las canteras de esta ciudad y de la de Flix, para que en caso pueda servir y ser a propósito la de las canteras de esta ciudad se aorre el excesivo gasto costará de conducir la de la cantera de la villa de Flix, y habiendo sido llamado dicho Xambó y hecho relación en Ayuntamiento, que assí la piedra que se corta para los quarteles en la pedrera de Campredó, como la de la pedrera de Mianes, era a propósito para trabaxar de talla, y en su juhizio de mejor calidad que la de Flix, por la razón que ésta sujeta al salobre, y aquella, y tener experimentado que las piedras que de/[f. 19v.] su tiempo havia puesto de la cantera de Flix en la cathedral, el salobre se las avía comido, lo que es un canto de real plata, lo que no se experimentava en la obra que estava hecha de piedra de la cantera de Mianes, siendo de esta calidad toda la piedra de la corniza de la cathedral, en donde ay obra de talla y tantos follaxes, la llave de la capilla del Bautismo y el lindar de la puerta de la sacristía de la santa Cinta, que sale al claustro, y sólo advertía de diferencia que las piedras de Flix, por más blanda, de trabaxar con más facilidad, y la de las canteras referidas, con algún trabajo más, por ser más fuerte, pero que era evidente el beneficio, pues de la cantera de Flix lo menos que costará de transportes cada barcada seran veinte libras plata valenciana, y de las referidas pedreras, de veinte a treinta reales, en vista de la qual relación acordaron se participe a dicho [señor] ingeniero por medio del [escrivano] infraescrito y se le diga que la ciudad está prompta en mandar cortar las piedras necessita en las referidas canteras de esta ciudad, para acortar gasto, que si gusta de señalar día y hora para que el maestro a quién se encargue el corte de dicha piedra, pueda instruirle de lo que su merced tubiere/[f. 20r] por combeniente pervenirle, lo mande participar que se le mandará pasar a su casa a tomar las órdenes fuere servido darle, o bien de dar las medidas de la piedras se necesitan para que la ciudad las mande cortar.³⁰

30. En el marge esquerre hi ha la inscripció següent: «Sobre las piedras se necesitan en los nuevos quarteles para esculpir las armas del rey.»